

## ТАРИХ, САЯСАТТАНУ

ӘОЖ 908; МҒТАР 03.20

<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.743>

М.М. ТАСТАНБЕКОВ<sup>1</sup>✉, Г.М. СЫЗДЫҚОВА<sup>2</sup>, З.Қ. МҰҚАТАЕВА<sup>3</sup>

<sup>1</sup>тарих ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті  
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: [murat.tastanbekov@ayu.edu.kz](mailto:murat.tastanbekov@ayu.edu.kz)  
[orcid.org/0000-0003-0289-9024](https://orcid.org/0000-0003-0289-9024)

<sup>2</sup>философия ғылымдарының кандидаты,

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті  
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: [gaukhar.syzdykova@mail.ru](mailto:gaukhar.syzdykova@mail.ru)

<sup>3</sup>тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің  
қауымдастырылған профессор м.а. (Қазақстан, Семей қ.)

### ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ҚАБІРХАНАСЫНЫҢ ЕСІГІ ЖӘНЕ ЖОҒАЛҒАН ТОҚПАҚШАЛАР

**Аңдатпа.** Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде Әмір Темір кезеңінен жеткен құнды жәдігерлер оларды жасаған шеберлердің есімдерінің жазылуы, тапсырыс берушінің Әмір Темір екендігі және жасалған уақыты көрсетілген жазбалармен де аса құнды. Мақалада осындай бірегей туындылардың бірі – Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі және оның жоғалған тоқпақшалары талданады. Қабірхана есігі және жақтаушаларындағы жазулардағы аят үзінділері және хадистер мен даналық сөздердің аудармалары берілумен қатар, қабірхана есігінің ондағы жалпы сипаттары қарастырылады.

Қабірхана есігінің жоғалған тоқпақшалары туралы жазылған мақалалармен бірге, Эрмитажда сақталған тоқпақша суреттері, ондағы жазбалар сарапталады. Тоқпақшадағы жазбалар жөнінде ғалымдардың зерттеулері салыстырылып, талданады. Тоқпақшаның бетіндегі жазулар кесене порталындағы қақпа есік тоқпақшаларының жазу мәтінімен бір екендігіне мән берген. Тоқпақша сөзі шартты түрде алынғанын, зерттеулерде қабірхана есігіндегі тоқпақшалары түрлі атаулармен беріліп жүргендігін жазады. Б. Тұяқбаева, М. Тұяқбаев, А. Иванов өз еңбектері мен мақалаларында «балғаша (балға, молоток)» атауын қолданса, Ә. Муминов, М. Қожа мақаласында «тоқылдақша», Міржақып Дулатов «болат тұтқа» деп атаса, «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» кітабының авторлары «алқа» сөзін қолданған.

1959 жылы жоғалған тоқпақшаны сақталып қалды деген В.И. Кесаевтың фото суреті мен А. Гуржиенконың қалам сызбасынан бөлек, жаңадан табылған 1947, 1949 жылдардағы еңбек пен ғылыми есепте анықталған жоғалған тоқпақшалардың суреттері сипатталады. Мақалада бірқатар ұсыныстар мен өзіндік тұжырымдама ұсынылады.

#### \* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Тастанбеков М.М., Сыздықова Г.М., Мұқатаева З.Қ. Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі және жоғалған тоқпақшалар // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №3 (121). – Б. 160–172.  
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.743>

#### \*Cite us correctly:

Tastanbekov M.M., Syzdykova G.M., Mukatayeva Z.K. Kozha Ahmet Iasaui kabirhanasynyn esigi zhane zhogalgan tokpakshalar [The Door of the Tomb of Khoja Akhmet Yassawi and the Lost Door Knockers] // *Iasaui universitetinin habarshysy.* – 2021. – №3 (121). – B. 160–172.  
<https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.743>

**Кілт сөздер:** Қожа Ахмет Ясауи, Ясауи кесенесі, қабірхана есігі, тоқпақшалар, Иzz ад-дин ибн Тадж ад-дин Исфাহани, Эрмитаж.

**М.М. Tastanbekov<sup>1</sup>, G.M. Syzdykova<sup>2</sup>, Z.K. Mukatayeva<sup>3</sup>**

<sup>1</sup>*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz*

<sup>2</sup>*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan, Shymkent), e-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru*

<sup>3</sup>*Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor of Shakarim State University of Semey (Kazakhstan, Semey)*

### **The Door of the Tomb of Khoja Akhmet Yassawi and the Lost Door Knockers**

**Abstract.** Valuable artifacts from the Amir Temur period in the mausoleum of Khoja Akhmet Yassawi are as valuable as the names of the masters who made them, the identity of the customer in the person of Amir Temur and the date of their creation. The article analyzes one of such unique works – the door of the tomb of Khoja Akhmet Yassawi and its door knockers. In addition to excerpts from the inscriptions on the doors and frames of the tomb and translations of hadith and words of wisdom, the general characteristics of the tomb door are examined.

Along with articles about the lost door knockers on the cemetery doors, images of door knockers stored in the Hermitage and the inscriptions on them are analyzed. Researches of scientists on inscriptions in door knockers are compared and analyzed. The authors pay attention to the fact that the inscriptions on the door knockers and portal doors of the mausoleum are the same. Gurkhana door knockers in research are given under various names, the word door knockers are taken conditionally. B. Tuyakbayeva, M. Tuyakbaev, A. Ivanov in their scientific works use the term “Balgasha” (hammer), A. Muminov, M. Kozha write “Tokyldaksha” (knocker) in their articles, Mirzhakyp Dulatov took the word “bolat tutka” (steel handle), the authors of the book “Mausoleum of Khoja Ahmet Yassawi” used the term “Alka” (medallion).

In addition to V.I. Kesaev's photograph and A. Gurzhienko's pencil drawing, which in 1959 claimed that the lost hammer was preserved, images of lost door knockers from found works, scientific reports of 1947, 1949 are also described. The article offers a number of proposals and a peculiar concept.

**Keywords:** Khoja Akhmet Yassawi, Mausoleum of Yassawi, Cemetery door, Door knockers, Izz ad-din ibn Taj ad-din Isfahani, Hermitage.

**М.М. Тастанбеков<sup>1</sup>, Г.М. Сыздыкова<sup>2</sup>, З.К. Мукатаева<sup>3</sup>**

<sup>1</sup>*кандидат исторических наук, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: murat.tastanbekov@ayu.edu.kz*

<sup>2</sup>*кандидат философских наук, доцент Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: gaukhar.syzdykova@mail.ru*

<sup>3</sup>*кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора Университета имени Шакарима города Семей (Казахстан, г. Семей)*

### **Дверь усыпальницы Ходжи Ахмеда Ясави и потерянные дверные молотки**

**Аннотация.** В мавзолее Ходжи Ахмеда Ясави артефакты, относящиеся периоду Эмира Тимура, особенно ценны также надписями, в которых указаны имена мастеров, которые их создавали, личность заказчика в лице Эмира Тимура и время их изготовления. В статье анализируется одно из таких уникальных работ как дверь усыпальницы Ходжи Ахмеда

Ясави и ее утерянные дверные молотки. Наряду с приведением фрагментов аятов, хадисов и мудрых слов, высеченных на двери усыпальницы, рассматриваются общие характеристики двери усыпальницы.

Наряду со статьями об утерянных дверных молотках на дверях усыпальницы будут проанализированы изображения дверных молотков, хранящихся в Эрмитаже и надписи на них. Сравниваются и анализируются исследования ученых по надписям на дверных молотках. Авторы обращают внимание на то, что надписи на дверных молоточках и порталных дверях мавзолея одинаковы. Молоточки дверей гурханы в исследованиях даются под различными названиями, слово дверные молоточки взяты условно. Б. Туякбаева, М. Туякбаев, А. Иванов в своих научных трудах используют термин «Балғаша» (молоток), А. Муминов, М. Кожа в статьях пишут «Тоқылдақша» (стучатель), Миржакып Дулатов взял слово «болат тұтқа» (стальная ручка), авторы книги «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави» использовали термин «Алқа» (медальон).

Кроме фотографии В.И. Кесаева и рисунка карандашом А. Гуржиенко, которые в 1959 году утверждали, что утраченный молоток сохранился, также описываются изображения утраченных дверных молотков из найденных трудов, научного отчета 1947, 1949 годов. В статье предлагаются ряд предложений и своеобразная концепция.

**Ключевые слова:** Ходжа Ахмет Ясави, Мавзолей Ясави, дверь усыпальницы, дверные молотки, Изз ад-дин ибн Тадж ад-дин Исфакхани, Эрмитаж.

### Кіріспе

Биылғы жылдың басты оқиғаларының бірі түркі мемлекеттері басшыларының бас қосқан онлайн саммиті болғаны белгілі. Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы: «Біздің мақсатымыз – түркі әлемін ХХІ ғасырда маңызды экономикалық және мәдени-гуманитарлық кеңістіктің біріне айналдыру. Түркі өркениетін жаңғыртуды, ең алдымен, Ясауи мұрасы мен қасиетті Түркістанды әлемге танытудан бастауға шақырамыз. Сол себепті бүгінгі саммит «Түркістан – түркі әлемінің рухани астанасы» деп аталып отыр» [1], – деп көне шахардың мәртебесін ғана емес, тарихын да көтеруге шақырды

Халықаралық және республикалық маңызы бар тарихи ескерткіштер қатарынан саналатын Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің ғажап архитектурасы, биіктігі қазіргі он қабатты үймен тең келетін оңтүстік порталдың алып көлемі, бүгінгі күнге дейін сақталып жеткен құрылыс бөренелері келушілерді әрдайым таңғалдырып келеді.

Оңтүстік фасадта орналасқан кесенеге кіретін бас есік өзінің көлемімен және көркемдігімен ерекшеленеді. Ғажап өрнекті ағаш есіктен Орта Азия аумағындағы ең үлкен күмбезбен көмкерілген кең залға – қазандық бөлмесіне көрініс ашылады. Алып портал, орталық жамағат залы – қазандық бөлмесі және әулие қабірханасы бір қатарда орналасуымен де көз тартады. Кесененің ғажап көрінісін Жүсіпбек Аймауытов былай деп тамсана жазады: «...Мешіттің қарсы алды (күншығысы) – жалғыз есік. Бірақ есік деуге тым зор, дарбаза (қақпа) демесек. Әзіретті бұрын көрмеген болсаңыз, аспанға қарамай, алақтамай, ішіне тез кіріп кете алмайсыз. Биік тауды қақ жарып, бір бетін алып тастап, қалған бетін төбесіне дейін үңгіп жіберсе, қандай зор айбынды боп көрінер еді. Дарбазаның айбыны да содан бір кейін емес, жоғарыдағы сонау заңғар маңдайшаға, шұрық-шұрық тесіктерге, діңгектей жұмырлап соққан алып босағаға, оның ішкі беттеріндегі көлденең сорайған дөңбектерге, қақ төбедегі түймедей салбыраған қола допқа еріксіз қарайсың; еріксіз бір айбын бойыңызды билейді. Бытқыл-шытқыл жартасты, құлазыған қия шыңдарды, түбіне қарасаң бас айналатын түпсіз құздарды көріп таңырқаған қазақ: «Құдай құдіретін көрем десең, тауға бар деген осы-ау!» деп таңдайын қағады» [2, 72-б.]. Әмір Темірдің заманынан, кесененің алғашқы құрылыс кезеңінен бізге дейін сақталып жеткен, ХІV–ХV ғасырлардың шеберлері жасаған көркем дүниелер тобы қатарында алып тайқазан, қола шырағандар, қола лаухасы бар ту мен

өрнекті есіктерді атауға болады [3, 252-б.]. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қорында тізімге алынған, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде Әмір Темір кезеңінен жеткен құнды жәдігерлер оларды жасаған шебердің есімдерінің жазылуы, тапсырыс беруші Әмір Темірдің екендігі және жасалған уақытының күніне дейін көрсетеліген жазбалармен де аса құнды. Біздің бүгінгі мақалаға арқау болып отырған Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі осындай бірегей туындылардың бірі.

1913 жылы кесенеді болған Алаш арысы Міржақып Дулатов: «Үлкен дарбазадан бір зор бөлмеге кіресің, бұл бөлменің ортасында мыс (бронза) қазан бар. Қазанның алыбы бес қанат үйдің шаңырағындай, айналасында арабша сөздер жазылған һәм «Әмір Темірдің жарлығы бойынша бұл қазанды құйған шебер Абдулғазиз Шарафуддинұлы Термезден» деген жазуы бар. Бұл үлкен бөлменің төріндегі есік Хазіреттің өзі жатқан (қабірі) бөлмеге кіргізеді», – деп жазады [4]. «Бөлек-бөлек сүйек оюдан құрап, жыпырлата нақыштаған, нақышына ми жетпестей ғажап есіктің құлпын ашқанда, алдында биігірек жерде, есікке мінбелеп, қызылды-жасылды шүберек жапқан. Кісі бойындай жота қабір тұр. Бұл – Әзіреттің раузасы (көрі)» [2, 74-б.], – деп жазады Жүсіпбек Аймауытов.

Қазандықта Қожа Ахмет Ясауи қабіріне апаратын есік орналасқан солтүстік ойық ерекше әспеттелген. Ойық қабырғасы төменде көк түсті алты қырлы сырлы қаптамалармен, аса көрікті мозаикалық медальондармен әшекейленген. Ойық қабырғасына биіктігі шамамен 8 м, басында оймышты қоладан құйылған ұшы бар ту сабы сүйеп қойылған. 1885 жылы кесенені көрген Н.И. Веселовскийдің жазбаларына қарағанда ағаш сапта жасыл түсті жалау ілулі тұрған екен. Сондай-ақ, автор кесене ішінде болған алты адамның туды төмен түсіре алмағандығын жазған [5, 239-б.]. Көне суреттерге қарағанда тудың сабына ілінген жасыл түсті материал қабірхана есігін жауып тұған перде рөлін де атқарған сияқты. М.Е. Массон: «...жол сілтеуші шейх пердені ақырын ғана бір шетке ысырады, зияратшылардың көз алдында керемет сақталған және ұсақ сүйекпен көмкерілген, үлкен ойма есік ашылады» [6, 18-б.] деп жазады. Массон есіктің көз тартар көркемдігін, жақтаулардағы алтын жалатылған діни жазбаларды суреттеген. О. Дастанов болса, «Есіктің топсалары шегесіз орналастырылған. Қысқасы, көрхананының (қабірхананың) есігі сыртқы үлкен есіктен де әсем» [7, 20–21-бб.] деп қысқа қайырады. Бөлек-бөлек сүйек оюдан құрап, жыпырлата нақыштаған, нақышына ми жетпестей ғажап есіктің құлпын ашқанда, алдында биігірек жерде, есікке мінбелеп, қызылды-жасылды шүберек жапқан. Кісі бойындай жота қабір тұр. Бұл – Әзіреттің раузасы (көрі) [2, 76-б.].

Солтүстік ойық ортасындағы оюлы өрнек түскен, сүйектелген XIV ғасырдың ағаш есігі Қазандық бөлмесін Қабірханамен жалғап тұр. Есік жақтауы темір қаңылтырмен қапталып, бетіндегі созыңқы нақыштар ішіне Құран мәтіндері алтын әріптермен жазылған [8, 13-б.]. Есік үстіне ғимарат Темірдің әмірімен тұрғызылған деген жазу түскен тас тақта орнатылған [3, 253-б.].

Қабірхана есігінің жоғарғы жағына орнатылған керамикалық тақтаның биіктігі 60 см, ені 170 см. Тақтада сулс қолтаңбасымен жазылған екі қатар жазуда кесенені соқтырған Әмір Темірдің ата-тегі, оған айтылған игі тілектер орын алған. Текстолог Б.М. Бабаджановтың пікірінше, бұл жазу эскиз болуы мүмкін деп топшылайды. Қазақ тіліндегі аудармасы: Бұл шарапатты раузаның [мазардың] соғылуына ұлық әмірші, көп елдің тізгінін қолына ұстаған, Рахымды Патшаның [Құдайдың] айрықша қамқорлығын иеленуімен ерекшеленген Әмір Темір Көреген ибн Әмір Торғай/Тарағай ибн Әмір Буракил ибн Әмір Ілінгір ибн Әмір Ижил ибн Әмір Қаражар бұйрық берді. Алла Тағала оның билігі мен патшалығын мәңгілік етсін!

Қабірхана есігінің оң жағы және сол жағында да тақташа жазбалар бар. Бұл жазулардың кейбірінде жазылу уақыты көрсетілмегеніне қарамастан, барлығы дерлік XIX ғасырдың бірінші және екінші жартысында жазылған деп жорамалдауға болады. XIX ғасырда кесенеді болған орыс зерттеушілері мұндай жазбалардың көп болғандығын, сондықтан олардың көшірмелерін алмағандығын жазады.

### Зерттеу әдістемесі

Зерттеудің негізгі әдіснамасы диалектика болып табылады. Соған байланысты диалектикалық өзара байланыс, тарихи оқиғалардың бірін-бірі толықтыруы, тарихилық, объективтілік маңызды роль атқарады. Басты ғылыми әдістеме диалектикаға сүйенген жүйелік тәсілі болып табылады. Тақырып нәтижелі, тиянақты зерттелу мақсатында анализ-синтез, салыстырмалы талдау, деректік талдау, статистикалық-математикалық т.б. әдістер пайдаланылады. Сонымен бірге жүйелілік тәсіл арқылы индуктивті әдістерде қолданылады. Бұл әдіс тарихи жағдайды кешенді қарауға мүмкіндік береді. Аталған әдістер ғылыми мақаланың мақсаты міндеттерін өзара байланыстыра отыра зерттейді.

### Талдау мен нәтижелер

#### Қожа Ахмет Ясауи қабірханасының есігі

Кесенедегі XIV ғасырдан сақталып келе жатқан екі есіктің бірі қабірхана есігі. Есіктің өлшемі – 2,5x1,4 метр, ал сыртқы жақтаушаларын қоса есептегендегі тұтас өлшемі 3,5x1,65 метрді құрайды [9, 12-б.]. Бұл есік орта ғасырлық оюлы есіктердің тамаша үлгісі болып табылады. Есік екі жақты ашылады. Екі есіктің өрнектері бірдей ұсақ сүйектермен, бағалы ағаш бөліктерімен әшекейленген. Есіктің сыртқы бетінде ойма және көмкеру әдістері қолданылған. Ал, ішкі беті ұсақ сүйек және ағаш түрлерімен көмкеріліп, негізінен біртегіс жасалған. Есіктің жоғарғы және екі жақтауының ергенектері ауданы 16x46 см қаңылтырлармен қапталған. Қапталған қаңылтыр беті алтынмен апталған сулс үлгісіндегі жазулар түскен геометриялық медальондармен әшекейленген. Б. Тұяқбаева «Қаңылтыр пластиналардың санымен жақтаушаларға 23 хадис жазылғанын анықтауға болады», [10, 34-б.] – дейді. Бұл күндері жақтауша көрінісі біршама қарауытып, жазулар бұрынғыдай анық оқылмаса да ғасырлар қойнауынан жеткен көне дүние еріксіз көз тартады (1, 2-суреттер).



1-сурет – Қабірхана есігінің жалпы көрінісі



2-сурет – Қабірхана есігінің ішкі көрінісі

Қабірхана есігінің жақтаушасындағы жазулар. Қазақ тіліндегі аудармасы: Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «...Әй, мүлік иесі Алла! [Кімге қаласаң] мүлік бересің...»

Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «Уақыты өтпей тұрып намаз оқуға асығындар, ажал келмей тұрып тәубаға келуге асығындар». Алланың елшісі рас айтты!

Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «Ілім іздеу – барлық мұсылман еркекке және әйелге парыз». Алланың елшісі рас айтты! Ол кісіге игілік болсын!

Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «Дүние өткінші, сен дүниеде (Аллаға) бағынып өт».

Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын айтты: «Дүниеде сый-құрметке бөлену – мол байлықпен болса, ақыретте сый-құрметті иелену – дүниедегі ізгі істердің көптігімен болады».

Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «...Йә, Алла Мұхаммедке игілік бер... ..Мұхаммед... ..әл-Хасанға және Хусайынға, ...мухажирлер мен ансарлар... ..Алла жақтан бір көмек және жақын бір жеңіс бар» ...Алла. Мұхаммед. Хасан. [8, 151-б.].

Жақтаушалардағы жазулардың көп бөлігі өшіп қалған, жартылай оқылады немесе кейбір сөздері мен әріптері ғана оқуға келеді, жазуларда аяттан үзінділер және хадистер мен даналық сөздер кездеседі. Есіктер екі бетінен ағаш, сүйек, алтын, күміс әшекей-өрнектермен өрнектелген. Өртүсті ағаш қиындыларымен және піл сүйектерімен жапсырып әшекейленген өрнектерінің біразы тозған.

Шеберлер есіктің берік және әсем жасалуымен қатар, рәміздік мән-мағынасын арттыру үшін оған символдық мәнге ие ою-өрнектер, терең мағыналы хадистер мен нақыл сөздердің бедерленуіне көңіл бөлген. Есіктің өзі үш бөлікке бөлінген. Жалпы пішіні Жамағатхана есігіне ұқсас, есіктің жоғарғы тұсындағы екі шаршының ішінде ойылып өрнектелген гүл мен жапырақтардың арасында сулус қолтаңбасымен жазылған Пайғамбардың (ғ.с.) хадисі орын алған (3-сурет).



3-сурет – Қожа Ахмет Ясауи қабірханасы есігіндегі жоғалған тоқпақша орындары. Суреттен жұлынып алынған, зақымданған орындарын байқауға болады.

Есіктің картуштарындағы жазу. Қазақ тіліндегі аудармасы: Пайғамбар, ол кісіге сәлем болсын, айтты: «Алланың сыйы – қақпасына келіп сұраған момынға [беріледі]» [8, 153-б.].

Есіктің ортаңғы бөлігінде, жарты бағанада куфа қолтаңбасымен парсы тілінде жазылған құтты болсын жазуы бар. Тақташада гүл жапырақшаларына ұқсатылып айналдырыла сулс қолтаңбасымен аса шеберлікпен өрнектелген жазуларда Алланың алты көркем есімі таңбаланған [8, 149-б.].

Есіктің жік жапқышының орта белдеуіндегі жазу. Қазақ тіліндегі аудармасы: Құтты болсын! Есіктегі екі дөңгелек қола тақташаларындағы жазу. Қазақ тіліндегі аудармасы: Йә, Рахымды [Алла]! Йә, Пәк [Алла]! Йә, Дәлел [Алла]! Йә, Мейірбан [Алла]! Йә, Міндеттеуші [Алла]! Йә, Есеп Сұраушы Патша [Алла]! [8, 154–155-б.б.].

Есіктің жоғарғы тұсында екі дөңгелек қола тақташалар (диаметрі – 15 см) және гүлге ұқсас сегіз жапырақты кішкене төстігі сақталып, алқаларының (тоқпақшалары) өздері жоғалған. Деректер бойынша тоқпақшалар қақпа есігінің тоқпақшаларына ұқсас, сондағы жазулар да қайталанып жазылған [9, 13-б.].

Қақпа есіктегі тоқпақшалар және қабірхана есігіндегі тоқпақша орындарына қарап, адамның қолы еркін жететін тұстан жоғары тұрғандығын аңғаруға болады. Мұнда да адамның Алланың құлы, жай пенде екендігіне меңзеген философия жатқанға ұқсайды. Тоқпақша сөзі шартты түрде алынып отыр, зерттеулерде қабірхана есігіндегі тоқпақшалары түрлі атаулармен беріліп жүр. Б. Тұяқбаева, М. Тұяқбаев, А. Иванов өз еңбектері мен мақалаларында «балғаша (балға, молоток)» атауын қолданса, Ә. Муминов, М. Қожа мақаласында «тоқылдақша» деп жазады. Міржақып Дулатов «болат тұтқа» деп атаса, «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» кітабының авторлары «алқа» сөзін қолданған.

Қапсырма-есіктің тоқпақшалары болғаны туралы М. Дулатовтың «Қазақ» газетасында жарияланған мақаласында жазылған. «Есігіндегі шынар ағашы ғалсайып нақышталып, болат тұтқада (тоқпақша) жазылған жазуда «Газуддин Тәжуддинұғлы» деген шебердің аты бар. Қазандағы һәм есіктегі жазудың екеуінде мешіттің 1397 жылы салынғандығы көрінеді» [4] дейді. М. Массон кесененің тарихи екі есігінің де ұстасы Изз-ед-Дин екенін және көлемі жағынан қақпа есігінің тоқпақшасынан кішілеу ішкі есік тоқпақшаларында жасалу мерзімі хижра жыл санауымен 797 яғни, 1394/95 екендігі көрсетілгенін жазады [11, 42-б.].

Қабірхана есігінде болған, өзінің көркемдігіне қарай алқа аталған тоқпақшалар 1959 жылы жоғалған. Олардың архитектор А. Гуржиенко 1905 жылы салған суреті Санкт-Петербургтағы Эрмитажда сақталған. [8, 149-б.]. Суретші Антон Гуржиенко 1905 жылы Орта және Шығыс Азияны зерттеу жөніндегі Орыс комитетінің Н.И. Веселевский басшылығындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің өлшемдерін алу үшін экспедициясына қатысқан болатын. Оның өлшемдеріне дейін сәйкестендіріп үлкен дәлдікпен салған тоқпақша суреттерін № КС-У-375 нөмерімен Эрмитаждың шығыс бөлімінен табуға болады [12, 106-б.].

Кесененің қақпа есігі мен қабірхана есігіндегі жазулардың сәйкес келетіндігі және екі есіктің де бір ұстаның қолынан шыққандығы туралы аз жазылған жоқ. Біз ендігі кезекте 1959 жылдан белгісіз жағдайда жоғалды саналатын, кейінгі жарық көрген әдебиеттерде суреттері жарияланбаған қабірхана есігінің тоқпақшалары мәселесіне келейік.

Башқұрт ағартушылығының өкілі, ғалым, лингвист, аудармашы Бекчурин Мирсалих Мирсалимович 1872 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Түркістан аймағы. Мемлекеттік кеңесші Бекчуриннің жазбалары» атты жинақтың «Әзірет мешітінің сипаттамасы» тақырыбындағы мақаласында алғашқылардың бірі болып кесененің қабырғалары мен босағаларындағы, шамдалардағы, есіктің тұтқаларындағы жылдар мен шеберлердің аты жазылған арабеск жазуларды, Тайқазандағы және Рабия Сұлтан Бегім мазарындағы жазуларды аударып жарыққа шығарды [13, 113-б.].

### Қожа Ахмет Ясауи қабірханасы есігінің жоғалған тоқпақшалары

Шығыстанушы археолог Массон Михаил Евгеньевич өзінің Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арнаған екі еңбегінде де қабірхана есігін суреттейді. Бұл еңбектерде қола тоқпақшалар туралы мәлімет бар. Диваев Әубәкір Ахметжанұлы, Ахмеров Павел (Шабхаз-Гирей) Николаевич, т.б. ғалымдардың Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі жазба материалдарды зерттеудегі еңбегі атап өтерлік. Қабірхана есігі алқаларының ортасында орналасқан балғалары (тоқпақшасы) жайлы Б.Т. Тұяқбаеваның еңбегінде келтірілген, онда бұл балғалардың (тоқпақшалардың) қандай болғанын сәулетші А. Гуржиенконың қарындашпен салған (1905 ж.) суретінен ғана білуге болатыны туралы жазады және сипаттамасы берілген. Сипаттамадан берілген балғалардың тұрпаты негізгі есіктегі алқаларға ұқсап келген, ортасы өрнектелген, жиектеріне Құран сүрелері жазылған зат екенін, бірақ көлемі кішірек болғанын байқаймыз. Соңғы деректер бойынша аталмыш балғалар 1959 жылы жоғалған. Бұл балғалардың топсаларымен (шарнир) қоса жұлып алынғандығын байқау қиын емес [14, 200-б.].

Дегенмен, Орта Шығыс және Таяу Шығыс елдерінің өнері және мәдениеті саласы бойынша әлемге танымал маман, Мемлекеттік Эрмитажда 60 жыл қызмет жасаған Иванов Анатолий Алексеевичтің 1995 жылы жариялаған «Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі қабірхана есігінің тоқпақшалары» (О молотках на дверях усыпальницы мавзолея Ходжа Ахмеда Ясауи) атты мақаласы біз зерттеп отырған мәселеде бірден-бір жазылған мақала болып есептеледі. Эрмитаж қызметкерінің Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі құнды жәдігерлерге деген қызығушылығы 1959 жылдан басталып, тайқазан, шырағандар, кесене есіктерінің тұтқалары, т.б. заттардағы жазуларды, мәтіндерді, өзге де қырларын зерттеген. Мақала авторы Эрмитаждың Шығыс бөлімінде қызмет еткен В.И. Кесаевтың соғыс қарсаңында Орта Азияға сапары барысында түсірілген тоқпақша суреттерінің төрт негативін бөлімнің фототекасынан кездейсоқ тауып алғандығын жазады. Негативтен шығарылған суреттерде тоқпақша жазуларының анық көрінетіндігін атай келе, төрт суреттен есік тоқпақшаларының екі жақ бетінде де жазбалардың бар екендігін жазады. Әдетте көрінетін оң беті ғана безендірілетінін еске алсақ, бұл шынында да ерекше жағдай. Кесененің үлкен қақпа есігіндегі тоқпақшаның бір беті ғана безендендірілген. Тоқпақшада бейнеленген барыстың бірінде айдарлы, екеншісінде айдарсыз болуымен де бір-бірін қайталамайтындығын көреміз.



4-сурет – А. Гуржиенко салған сурет (1905 ж.). А. Ивановтың 1983 ж. мақаласынан алынды.

А. Иванов өз зерттеуінде В.И. Кесаевтың суреті мен А. Гуржиенконың сызбасын салыстырып, А. Гуржиенко бір тоқпақшаны ғана, оның екі бетінің суретін салғанына көз жеткізген. Тоқпақшалардағы жазулардың бірінде оң жағынан, екіншісінде сол жағынан бастап жазылғандығын көргеннен соң осындай пікірге келген [12, 106-б.]. Қола пластина бетіндегі тоқпақшадағы жазулар үш бөліктен тұрады [15].

Жоғалған тоқпақшалардың суреттеріндегі жалпы сипаттамалармен А. Ивановтың мақаласы арқылы толық танысуға болады. Мақала авторы тоқпақшаның екі бетіндегі жазуларды салыстыра отырып, кесене порталындағы қақпа есік тоқпақшаларының жазу мәтінімен бір екендігіне мән берген. Дегенмен ұстаның қолтаңбасында ас-Саки емес, Исфакхани деп жазылғанына ерекше тоқталады. Тоқпақшаның оң бетінде Са'дидің «Гүлстан» өлеңінен үзінді жазылғандығын, екінші бетінде екі қатар шумақ және ұстаның есімі «Исфакхани Тадж ад-дин ұстаның ұлы Изз ад-дин жасады. 797 жыл» (1394–95 жж.), – деп жазылған [12, 107-б.].



Есіктің алқаларындағы (тоқпақшаларындағы) оң беттегі жазу. Қазақ тіліндегі аударамасы:

Біздің мақсат артқа өрнек қалдырсақ,  
Жаралыстың баяны жоқ аңдасақ,  
Ақ жүректі адам ұлы кез болса,  
Еске алып, дұға қылсын, біз бейбақ.

Са'дидің «Гүлстан» өлеңінің бұл шумақтары екі есіктің де тоқпақшаларында ғана емес, шырағандарда да жазылуы назар аудартады.

Тоқпақшаның екінші бетіндегі жазудың аудармасы:

Бұл есік достар үшін ашық және кең, әрқашан берекелі болсын,  
Жаулар үшін тар және жабық болсын!

Ғарып құл 'Изз ад-дин ибн Тадж ад-дин Исфакхани жасады. 780/1378–79 (немесе 751/1350–51) жылы [8, 157-б.].

Біз тоқпақшалардағы жазу аудармасына 2013 жылы «Эффект» ЖШС» баспасынан жарық көрген «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» кітабындағы Ә.Қ. Муминов пен С. Моллақанағатұлының аудармаларын қолдандық. Еңбек авторлары альбом-кітапта қабірхана есігінің тоқпақшаларының суретін бермегенімен, араб әрпімен берілген мәтіннің А. Ивановтың 1981 жылы шыққан мақаласы [16, 78-б.] бойынша беріліп отырғандығын жазады. Сол себепті 780/1378–79 жыл деп көрсетілген жыл көрсеткішті алдын ала абжад есебімен яғни, араб тілінде әріптерді сандық белгілермен сәйкестендіріп шығарылған А.А. Иванов бойынша берген. Осы мақалаға сілтеме жасаған Б.Т. Тұяқбаева «Сызбадағы не халықаның өзінде екінші парсы өлеңінің «жабылсын» сөзінің алдында «ба» әрпін оқымай жіберіп алуынан туындаған, сол себепті уақытты абжад бойынша – 780 хижра жылы (1378–1379 жж.), – деп жазған дейді [10, 34-б.]. 1995 жылы жазған мақаласында А.А. Иванов, есіктің екі тоқпақшасындағы жазуларды салыстыра отырып, бірінші тоқпақшада «...жылы көрсетілген тұсының суретке анық шықпағанын және «жыл» сөзінен кейін өте аз орын» екенін жазады. Ал, екінші тоқпақшада ұста аты мен «797 жыл» сөзін оқып, одан кейінгі белгілердің анық оқылмайтынын және «бад» (болсын) сөзінің сыймай қалғандығын жазады [12, 107-б.]. Яғни, А.А. Иванов «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі қабірхана есіктеріндегі тоқпақшалар» атты кейінгі мақаласында өзінің алғашқы қателіктерін түзеуге мән бергенін және жылдарды дұрыс көрсеткенін көреміз.

«Қожа Ахмет Ясауи кесенесі» кітабының авторлары аудармаға берген түсініктемесінде «Біз қазандық қақпасының алқаларындағы (тоқпақшаларындағы) жазуға сүйеніп, ұстаның ныспысын «Исфакхани» емес «Иссаги» деп оқуды ұсынамыз. Бұл Ясы қаласының атауын «Иси» деп жазудың бір формасын көрсетеді», – деп жазады [8, 197-б.]. Ал, Анатолий Алексеевич ұста ныспысының «Исфакхани» екенін, екінші тоқпақшада шамалы өзгешелеу жазылғанымен «Исфакхани» жазуының нұсқасы ретінде қабылдайды. Ал, «ас-Саки» нұсқасына түсініктеме бере алмайтындығын жазады [8, 108-б.]. Изз ад-динді ирандық шебер деген пікірде қалуды қалайды.

Изз ад-дин ибн Тадж ад-диннің есік тоқпақшаларын жасаған ұста екендігі, бұл жәдігерлердің Түркістан қаласында жасалғандығы және көрсетілген уақыттың дұрыстығы талас тудырмайтын мәселелер. Ұста есімінің тоқпақшалардағы ою-өрнекке үйлесіп, күміспен көмкерілгеніне қарай отырып, осындай қорытынды жасалған.

Қақпа есік тоқпақшалары жүрек пішіндес болып келіп, өсімдік тектес, қошқармүйіз оюлардан бөлек құс, барыс, балық сияқты хайуанаттар бейнеленген. Тоқпақшалардағы барыстардың бірі айдарлы, көздері ашық болса, екіншісі көздері жұмулы айдарсыз. Екі тоқпақшаны қаққанда дыбыс жиілігі әралуан, екі түрлі дыбыс шығарады екен. Жоғалған қабірхана есігінің тоқпақшаларының да өзіндік құпия, ерекшеліктері болғаны анық. Иванов ғажап жәдігерлер-тоқпақшалардың ұрланғанына 36 жыл болғанда жазылған мақаласында «...оларды жойып жібермегеніне, күндердің бір күнінде қайта табылатындығына сенейік»,

деп жазған екен. Біз уақыт биігінен қарап, 62 жыл бұрын жоғалғанын жәдігердің табылатындығын сеніммен айта аламыз ба?

Көңілге медеу, биылғы жыл қуанышты жаңалықтарымен басталып, өз жерімізден Қожа Ахмет Ясауи қабірханасы есігінің жоғалған тоқпақшаларының үш суреті табылды. Алғашқылары 1949 жылы «Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің инженерлік-архитектуралық жағдайын тексеру туралы комиссиясының» есебі үшін түсірілген суреттердің [17] ішінен табылған екі сурет. Үшінші сурет Т.Қ. Бәсеновтың «Архитектурные памятники в районе САМ» атты еңбегі Алматы қаласындағы, Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасынан 1947 жылғы жарық көрген еңбегінен [18] анықталды. Атырау мен Ақтөбе облыстарының шекарасында орналасқан аймақтың архитектуралық ою-өрнектері туралы жазылған еңбектен «жоғалған тоқпақша» суреттерін байқаған Мұхтар Қожа ағамыз екендігін де айта кеткіміз келеді (4–5-суреттер).



**4-сурет – 1949 жылғы «Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің инженерлік-архитектуралық жағдайын тексеру туралы комиссиясының есебіненен» алынған суреттер**

Тұңғыш қазақ архитекторы, Қазақстанның еңбек сіңірген құрылысшысы Бәсенов Төлеу Құлқаманұлының есімі «Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің инженерлік-архитектуралық жағдайын тексеру туралы комиссиясының» есебіне де қатысты екен. Құрамында архитекторлар, инженер-конструктор, инженер гидро-геолог мүше болып кірген комиссия Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы архитектура басқармасының басшысының 1949 жылдың 25 қазанында №88 бұйрығы бойынша құрылған. Ал, Төлеу Құлқаманұлы 1944–1954 жылдары Архитектура басқармасының басшысы қызметін атқарған. 1949 жылғы комиссия есебінде қабірхана есігінің екі суреті бар. Бірінші суретте есік оң жағынан түсірілген. Сол себепті есік толық алынғанымен, қиғаш әрі қисық көріністе шыққан. Дегенмен, бұл суретте тоқпақша бейнесі анық көрінбегенімен, қабірхана есігіндегі қос тоқпақшаны қатар көруге болады. Екінші суретте қабірхана есігінің тоқпақша орналасқан бөлігін арнайы түсіргендіктен, мейлінше анық түскен. Бұл суретте де екі тоқпақша бейнесі қатар түсірілген. Үшінші сурет сапасы орташа жағдайда болғанымен есіктегі ою-өрнектердің керемет көрінісін байқауға болады. Сурет бір ғана есіктің бөлігін түсіргендіктен мұнда бір тоқпақша суретін ғана көреміз.



5-сурет – Т.Қ. Бәсеновтың «Архитектурные памятники в районе САМ» атты 1947 жылғы еңбектен алынған сурет

### Қорытынды

Жоғарыда сипатталған суреттерден тоқпақшалардағы жазулар көрінбейді. Сурет сапасы сын көтермесе де, қолымызда біржолата қол үзгендей болған жәдігердің бірнеше суреті бар. Осы орайда, мынадай бірнеше ұсыныстар жасағымыз келеді.

Біріншіден, қабірхана есігінің тоқпақшаларының көрінісі А. Гуржиенконың салған суреттерінде ғана сақталған деген пікірдің қателігі жаңа ізденістерге бағыт болуы керек. Сондай-ақ, Эрмитаждың шығыс бөлімінен № КС-У-375 нөмерімен А. Гуржиенконың салған суреттерінің көшірмесін алдырту керек.

Екіншіден, Эрмитаждың Шығыс бөлімі фотокартатекасынан В.И. Кесаевтың соғыс қарсаңында түсірген Қожа Ахмет Ясауи кесенесі қабірхана есігі тоқпақшаларының суретін алдырту шараларын жүруі қажет.

Үшіншіден, Шығыс бөлімі фотокартатекасынан Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне қатысты өзге де суреттерге сұрау салу керек.

Төртіншіден, алынған материалдар негізінде қабірхана есігі тоқпақшаларының көшірмесін жасатып, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі ішінде экспозицияға қойған дұрыс деп білеміз.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің сыртқы он есігі және ішкі бөлмелерді байланыстыратын барлық есіктерін қосқанда, бүгінгі таңда өзгеріссіз өзінің тарихи орнында тұрған жалғыз есік – қабірхана есігі. Осы қастерлі есікте «Алланың сыйы – қақпасына келіп сұраған момынға [беріледі]» деп жазылған. «Әзірет Сұлтан» қорық-музейі Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне тиесілі болған алып кетілген, жоғалған және ұрланған жәдігерлерін іздестіру, қайтару, қалпына келтіру жұмыстарын әрдайым жалғастырып келеді. Есік тоқпақшаларында

жазылған «Бұл есік қуаныш үшін, әрқашан құтты болсын; достарға ашық және дұшпанға жабық болсын» сөздерінің өзі «жоғалған тоқпақшалардың» бір күні табылып, өзінің тарихи орнына орнатылытындығына үміт еткендей естіледі. Ал, біздің қазіргі жұмысымыз «жоғалған тоқпақшалардың» суреттерінің көшірмелерін алдырту және оларды кесенеге келуші көпшілік назарына ұсыну болмақ.

### ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Түркістан – түркі әлемінің рухани астанасы // Егемен Қазақстан. №60, 1 сәуір 2021 жыл.
2. Аймауытов Ж. Әзірет Сұлтан // Жаңа әдебиет. – 1929. – №1 – Б. 70–81.
3. Тамыры терең Түркістан. – Нұр-Сұлтан: Нурнама. KZ, 2018. – 308 б.
4. Дулатов М. Хазірет сұлтан // Түркістан. – 2019. – 7 қараша (№ 44). – С. 6.
5. Кожа М., Елгин Ю.А. Туркестан и Отрар в неопубликованной рукописи Н.И. Веселовского о древних городах Сырдарьи // Қазақстан археологиясының жаңа зерттеулері. “Марғұлан оқулары–15”. – Алматы, 2004. – Б. 237–241.
6. Массон Е.М. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави. – Ташкент: Узполиграфтрест, 1930. – 24 с.
7. Дастанов О. «Әулиелі» жерлер туралы шындық. – Алматы: Қазақстан, 1967. – 80 б.
8. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. – Алматы: Эффект, 2013. – 208 б.
9. Есіктер. – Түркістан: «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, 2009. – 20 б.
10. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. – Алма-Ата, 1989. – С. 32–34.
11. Массон Е.М. О постройке Мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане / Известия Средне-Азиатского географического общества. Том XIX. – Ташкент, 1929. – С. 39–45.
12. Иванов А.А. О молотках на дверях усыпальницы мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви / Эрмитажные чтения 1886–1994 годов памяти В.Г. Луконина. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 105–108.
13. Түркістан – руханият бесігі. – Нұр-Сұлтан: Нурнама KZ, 2019. – 504 б.
14. Тұякбаев М. Әзірет Сұлтан кесенесінен алып кетілген жәдігерлер // «Қожа Ахмет Ясауи мұрасы және Түркістан» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Түркістан, 17–18 қазан, 2019.
15. Муминов Ә.Қ., Қожа М.Б. Кесененің қолды болған жәдігерлері жайында. [Электронды ресурс]. [URL]: <https://kozhal.ar.kz/20185734-kesenening-qoldy-bolghan-zhadigerleri-zhajynda>
16. Иванов А.А. О бронзовых изделиях конца XIV века из мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви / Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье (история и культура) / Под редакцией Б.А. Литвинского. – М.: Издательство «Наука, ГРВЛ», 1981. – С. 68–84.
17. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің инженерлік-архитектуралық жағдайын тексеру туралы комиссиясының есебі. – Алматы-Түркістан, 26 қазан 1949 жыл.
18. Басенов Т.К. Архитектурные памятники в районе САМ. – Алма-Ата: Тип. Академии наук Казахской ССР, 1947. – С. 51.

### REFERENCES

1. Turkistan – turki aleminin ruhani astanasy [Turkestan – the spiritual capital of the Turkic world] // Egemen Qazaqstan. №60, 1 sauir 2021 zhyl. [in Kazakh]
2. Aimauytov Zh. Aziret Sultan [Aziret Sultan] // Zhana adebiet. – 1929. – №1 – B. 70–81. [in Kazakh]
3. Tamyry teren Turkistan [Turkestan with deep roots]. – Nur-Sultan: Nurnama. KZ, 2018. – 308 b. [in Kazakh]

4. Dulatov M. Haziret sultan [Haziret sultan] // Turkistan. – 2019. – 7 qarasha (№ 44). – С. 6. [in Kazakh]
5. Kozha M., Elgin Yu.A. Turkestan i Otrar v neopublikovannoi rukopisi N.I. Veselovskogo o drevnih gorodah Syrdari [Turkestan and Otrar in an unpublished manuscript by N.I. Veselovsky about the ancient cities of the Syr Darya] // Qazaqstan arheologiyasynyn zhana zertteuleri. “Margulan oqulary–15”. – Almaty, 2004. – B. 237–241. [in Russian]
6. Masson E.M. Mavzolei Hodzha Ahmeda Yasavi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. – Tashkent: Uzpolograftrest, 1930. – 24 s. [in Russian]
7. Dastanov O. «Aulieli» zherler turaly shyndyq [The truth about the “holy” lands]. – Almaty: Qazaqstan, 1967. – 80 b. [in Kazakh]
8. Qozha Ahmet Yasavi kesenesi [Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. – Almaty: Effekt, 2013. – 208 b. [in Kazakh]
9. Esikter [Doors]. – Turkistan: «Aziret Sultan» memlekettik tarihi-madeni qoryq-muzeii, 2009. – 20 b. [in Kazakh]
10. Tuyakbaeva B.T. Epigraficheskii dekor arhitekturnogo kompleksa Ahmeda Yasavi [Epigraphic decoration of the architectural complex of Ahmed Yasawi]. – Alma-Ata, 1989. – S. 32–34. [in Russian]
11. Masson E.M. O postroiike Mavzoleya Hodzha Ahmeda v gorode Turkestane [About the construction of the Mausoleum of Khoja Ahmed in Turkestan] / Izvestiya Sredne-Aziatskogo geograficheskogo obshchestva. Tom XIX. – Tashkent, 1929. – S. 39–45. [in Russian]
12. Ivanov A.A. O molotkah na dveryah usypalnicy mavzoleya Hodzha Ahmeda Yasevi [About the hammers on the doors of the tomb of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasevi] / Ermitazhnye chteniya 1886–1994 godov pamyati V.G. Lukonina. – Sankt-Peterburg, 1995. – S. 105–108. [in Russian]
13. Turkistan – ruhaniyat besigi [Turkestan – cradle of spirituality]. – Nur-Sultan: Nurnama KZ, 2019. – 504 b. [in Kazakh]
14. Tuyaqbaev M. Aziret Sultan kesenesinen alyp ketilgen zhadigerler [Exhibits taken from the mausoleum of hazret Sultan] // «Qozha Ahmet Yasavi murasy zhane Turkistan» halyqaralyq gylymi-tazhibelik konferenciya materialdary. – Turkistan, 17–18 qazan, 2019. [in Kazakh]
15. Muminov A.Q., Qozha M.B. Kesenenin qoldy bolgan zhadigerleri zhaynda [About the stolen exhibits of the mausoleum]. [Elektrondy resurs]. [URL]: <https://kozhalar.kz/20185734-kesenening-qoldy-bolghan-zhadigerleri-zhaynda>
16. Ivanov A.A. O bronzovyh izdeliyah konca XIV veka iz mavzoleya Hodzha Ahmeda Yasevi / Srednyaya Aziya i ee sosedi v drevnosti i srednevekove (istoriya i kultura) [About bronze products of the end of the XIX century from the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi / Central Asia and its neighbors in Antiquity and the Middle Ages (history and culture)] / Pod redakciei B.A. Litvinskogo. – M.: Izdatelstvo «Nauka, GRVL», 1981. – S. 68–84. [in Russian]
17. Qozha Ahmet Yasavi kesenesinin inzhenerlik-arhitekturny zhadigaiyn tekseru turaly komissiyasynyn esebi [Report of the commission on the inspection of the engineering and architectural condition of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. – Almaty-Turkistan, 26 qazan 1949 zhyl. [in Kazakh]
18. Basenov T.K. Arhitekturnye pamyatniki v raione SAM [Architectural monuments in the SAM district]. – Alma-Ata: Tip. Akademii nauk Kazahskoi SSR, 1947. – S. 51. [in Russian]